

עוסק במצווה פטור מן המצווה

הרב אביחי רונצקי

- א. הקדמה
- ב. סוגיית הגמרא
- ג. דברי הריטב"א
- ד. שיטת תוספות
- ה. הראשונים הסוברים כרש"י
- ו. גדר הפטור של עוסק במצווה לדברי הראשונים
- ז. הגדרת "מחוייב בדבר"
- ח. התייחסות האחרונים לשאלה הנ"ל
- ט. הנקודה הרעיונית

א. הקדמה

בחרתי לברר את סוגיית 'העוסק במצווה פטור מן המצווה', מפני שתוצאותיה נוגעות ברבות משאלות החיילים והמפקדים.

מצוות המלחמה וההכנות אליה באימונים ובתרגילים מביאה את החייל והמפקד למצבים מורכבים, בהם קיימת התנגשות בין קיום מצוות שונות ובין העיסוק המלחמתי.

במצבים הקיצוניים של חיי שגרה, מחד, ושל עת הלחימה ממש, מאידך, אין למעשה כל שאלה. הבעייתיות מתעוררת ב'זמנים האפורים', בהם יש לברר ולהכריע כיצד לנהוג.

תקוותנו שמאמר זה יסייע, ולו במעט, לבירור זה.

ב. סוגיית הגמרא

במשנה (סוכה, כה ע"א) נאמר - "הולכי מצווה פטורים מהסוכה", והגמרא שם מסבירה שהטעם לפטור זה הוא שהעוסק במצווה פטור ממצווה אחרת שמתחדשת לו בעת שעוסק במצווה הראשונה.

הגמרא לומדת דין פטור זה מהפסוק שמחייב אותנו בקריאת שמע "ושננתם לבניך ודברת בם בשבתך בביתך ובכלתך בדרך" ומדייקת בלשון הכתוב: "בשבתך בביתך - פרט לעוסק במצווה; ובכלתך - פרט לחתן".

רש"י שם (בד"ה "ובכלתך") מקשה, מדוע אי אפשר ללמוד גם את פטור החתן מקריאת שמע מהלימוד הראשון של "בשבתך בביתך - פרט לעוסק במצווה", שהרי אף הוא עוסק במצווה. מתרץ רש"י שלולא הלימוד הנוסף היינו סוברים שדווקא כשעוסק במצווה בגופו פטור ממצווה אחרת אך כשטרוד במחשבתו בלבד כמו חתן, שעוסק במחשבת בעילה, יתחייב בקריאת שמע, קא משמע לן מהייתור של "ובכלתך" שגם טרדת מחשבה פוטרת.

ג. דברי הריטב"א

לגבי עצם הלימוד מהפסוק שהעוסק במצווה פטור ממצווה אחרת, מקשה הריטב"א ממה נפשך: אם מדובר שיכול לקיים את שתי המצוות - מדוע שיפטר מקיום המצווה השנייה, ואם אינו יכול לקיים את שתיהן - פשיטא שלא יניח את המצווה הראשונה כדי לקיים את השנייה.

מיישב הריטב"א את קושייתו בשני אופנים:

1. ללא הפסוק היינו יכולים לחשוב שאין עליו חיוב להפסיק מהמצווה הראשונה ולקיים את השנייה אבל אם ברצונו לעשות כן, רשאי הוא. מחדשת התורה, שכל עוד הוא עוסק במצווה אחת אסור לו להפסיק ולקיים את השנייה, מפני שהיא כעת לגביו כדבר רשות.
2. החידוש בפסוק הוא שגם אם המצווה השנייה היא כזאת שקבוע לה זמן, כגון קריאת שמע או שחיטת הפסח, גם כן אין צורך להפסיק מן העיסוק במצווה שאוחז בה כעת.

ד. שיטת תוספות

התוספות (סוכה כה., ד"ה "שלוחי") מתקשים גם כן במה שקשה היה לריטב"א (לכאורה קושיות שונות). הם מביאים את שאלתם על דברי רש"י במשנה, האומרת ששלוחי מצווה פטורים מן הסוכה, ומפרש רש"י שהפטור הוא אף בשעת חנייתו. על כך מקשים התוספות, מדוע שיהיה פטור- הרי יכולים לשבת בסוכה ואחר כך להמשיך בדרכם לקיים את המצווה שהיו עוסקים בה קודם.

מתרצים התוספות שהפטור הנלמד מהפסוק הוא רק במקרה בו הטרחה בקיום מצוות הסוכה תפגע במימוש המצווה הראשונה, למשל אם הסוכה מרוחקת מדרך הליכתם וכיוצא בזה.

בדעת הריטב"א צריך לומר, שלא פירש כתוספות את חידוש הפסוק, כי היה פשוט לו, מסברא, שאם המצווה הראשונה תיפגע לא יפסיק האדם את קיומה כדי לקיים את השנייה.

ה. הראשונים הסוברים כרש"י

הר"ן (על הרי"ף סוכה דף יא ע"ב) וכן ה"אור זרועי" (הלכות סוכה, סימן רצט) מתקשים גם הם בשאלה מה בא לחדש הפסוק, ומיישבים זאת על פי כמה סוגיות בש"ס, שהפטור שמלמדת אותנו התורה הוא, שבעת שהאדם עוסק במצווה פטור הוא מקיים מצוות אחרות גם כשהוא יכול לקיים את כולן. לפיכך, ההולך בדרך מצווה לפדות שבויים או ללמוד תורה, פטור ממצוות סוכה אף בשעת חנייתו (כפירוש רש"י) גם כשקיים מצוות הסוכה לא יפגע במצוות הראשונה. אמנם, אם ללא כל טרחה כלל יכול לקיים את שתי המצוות, מודה הר"ן ש"מהיות טוב אל יקרא רע" ויקיימן.

טעם הדבר הוא כפי שניסח זאת הר"ן: ש"כל שעוסק במלאכתו של מקום לא חייבתו תורה מלטרוח ולקיים מצוות אחרות אף על פי שאפשר". כך הוא גם בלשון ה"אור זרועי": "אף על פי שיכול לקיים את שתיהן, פטריה רחמנא, וגזרת מלך הוא..."

ו. גזר הפטור של עוסק במצווה לדברי הראשונים

יש לשאול - האם הפטור לעוסק במצווה ממצווה אחרת הוא כזה שהמצווה השנייה היא לגביו כדבר רשות, או שבאמת הוא מחויב בה, אלא שמחמת עיסוקו וטרדתו במצווה הראשונה איננו יכול לקיימה.¹

נפקא מינה אחת היוצאת מבירור זה היא האם העוסק במצווה שפטור אז ממצוות תפילה יתחייב בתפילת תשלומין.

נפקא מינה אחרת תהיה במקרה שהפסיק ממצוותו הראשונה וקרא קריאת שמע להוציא אחרים ידי חובתם, האם אכן יצאו ידי חובתן.

1. חקירה זו ראיתי בספר "שעשועי צבי" חלק א סימן טז.

לצד שהוא עדיין חייב במצווה השנייה אלא שאינו יכול לקיימה אם לא התפלל בשעה שהיה עסוק במצווה יתחייב בתשלומין, וכן יכול הוא להוציא ידי חובתו בקריאת שמע את האחרים. אמנם, לצד שהמצווה השנייה היא לגביו כדבר הרשות, הרי הוא לאו בר חיובא לגבה ואינו יכול להוציא את האחרים (כדברי המשנה, ראש השנה דף כט ע"א), וכן לא צריך להתפלל תפילת תשלומין מפני שלא התחייב כלל בתפילה בעת שעסק במצווה.

בדברי הריטב"א מפורש שהמצווה השנייה היא כדבר הרשות בעת שעוסק במצוותו, ונראה לומר כך גם בשיטת הר"ן והאור זרוע שהרי כתבו שבעת "שעוסק במלאכתו של מקום לא חייבתו תורה לקיים מצוות אחרות", ובלשון האור זרוע שהבאנו קודם לכן - "פטריה רחמנא וגזירת מלך היא". אם כן, ניתן לכאורה לפשוט שבאמת אין הוא בר חיובא להוציא אחרים ולא חייב בתשלומין.

ז. הגדרת "מחוייב בדבר"

אך ראיתי בספר "שעשועי צבי" שרצה לחלק בין המקרה דנן לבין המשנה במסכת ראש השנה, שם נמצא הדין שמי שאינו בר חיובא אינו מוציא אחרים ידי חובתו, מפני ששם מדובר על פטור עצמותי כחרש שוטה וקטן, ואילו בסוגייתנו האדם הוא בר חיובא, רק שכעת, באופן זמני, הוא פטור.

אכן נראה שנחלקו בכך אחרונים. בשולחן ערוך (אורח חיים סימן תקפט סעיף א) מובא שכל מי שאינו מחוייב בדבר, אינו מוציא אחרים ידי חובתו. ובספר "פסקי תשובות" כתב שאם אונן תוקע להוציא אחרים, צריכים השומעים לחזור ולשמוע תקיעות מאחר, אמנם לא יברכו מפני שלדעת הפרי מגדים יכול להוציא אחרים ידי חובתם.

נראה, אפוא, שנחלקו בשאלה הנ"ל - האם מי שבדרך כלל הוא בר חיובא, אלא שכעת התחדשה עליו מציאות זמנית שאינו בר חיובא, האם יכול להוציא אחרים ידי חובה? אמנם, אם נדייק בלשון הפרי מגדים נראה שהוא סובר שהאונן פטור מדין עוסק במצווה, וגם כשעוסק במצוות קבורת המת מחוייב קרינן ביה, ולא כפי שבררנו שהוא פטור מהמצווה האחרת.

ח. התייחסות האחרונים לשאלה הנ"ל

ולעצם הבירור שהבאנו אם אכן יש כאן פטור מהמצווה השנייה כשעוסק בראשונה נראה מדברי האחרונים שאין זה פטור, שעל דברי הר"ן שכתב שאם יכול לעשות את שתי המצוות כאחת ללא טורח יעשה את שתיהן ש"מהיות טוב אל יקרא רע" - כתב בביאור הלכה (אורח חיים סימן לח, בד"ה: "אס") שנראה שחייב מן הדין לעשות כן, וכך כתב אף ב'ערוך השולחן' (שם) ומשאיר זאת בצריך עיון. אם באמת יש כאן פטור, לא נראה לחלק בין אם יש טירחא בקיום המצווה השנייה או לא.

לעניין פסקי ההלכה בענייננו -

נראה מדברי הרמ"א (שם) שסובר כדעת הר"ן והאור זרוע, וכך פירש דבריו במשנה ברורה, ובביאור הלכה הביא מ"הגהות מימוניות" שאף הרמב"ם והגאונים סוברים כדעת הר"ן, וכך פסק המשנה ברורה אף בהלכות סוכה בסימן תרמ ס"ק לח כשיטת הראשונים שאף ביכול לקיים את שתיהן פטור.

ט. הנקודה הרעיונית

חשבתי לנסות ולהבין את הנקודה הרעיונית שבשיטה זו, על פי הסבר הרב קוק במוסר אביך (עמ' כה) את הפסוק במשלי "בכל דרכיך דעהו". הרב כותב שם שבעת שאדם עוסק במצווה יתעסק בה בלבד, בכל שכלו וכוחותיו, ולא יחשוב אז בעניינים אחרים, כי "כיוון שהוא עוסק בעבודה זו, הקדוש ברוך הוא כביכול שורה מצידו בזו העבודה דווקא, ובה ימצאנה ולא במקום אחר" ומסיים הרב שם: "ורמזו חז"ל בדבריהם, זמן תפילה לחוד וזמן תורה לחוד". אף הר"ן אומר מעין זאת בסוגייתנו, שכל שהוא עוסק במלאכתו של מקום, לא חייבתו תורה לקיים מצוות אחרות. גם מדברי רש"י, שהבאנו בתחילת דברינו, מוכח שפטור מקריאת שמע גם כשיושב ובטל, אלא שהוא טרוד במחשבת מצווה, שהמצווה איננה רק המעשה בגופו של אדם ללא שיתוף כוחות הנפש והמחשבה.² גם קביעת חז"ל ש"אין עושים מצוות חבילות חבילות", ויש לייחד לכל מצווה את מקומה, אפשר שמכוונת לאותו יסוד שניסינו לברר.

2. אמנם אפשר ללמוד ברש"י שפטור חתן מקריאת שמע אינו מדין עוסק במצווה אלא חידוש נוסף שנלמד מהמשך הפסוק "ובלכתך בדרך".